

Features of Lyric Literature in Juwayni's *Tarikh-i Jahangushay*

Mohammad
Fatemimanesh

Ph.D. in Persian Language and Literature, Birjand University, Birjand, Iran;
mb.fatemimanesh@gmail.com

Article Type

Research Article

Article History

Received

October 06, 2016

Revised

September 12, 2025

Accepted

October 22, 2025

Published Online

March 21, 2026

Keywords

Tarikh-i Jahangushay,
Ata-Malik Juwayni,
lyric literature,
elegy,
satire.

ABSTRACT

Tarikh-i Jahangushay by Juwayni is a work written in the form of technical prose in the seventh century AH. Historically, this work is considered one of the most important texts of the Mongol period. Its author, who provides a detailed description of the Mongol era and his own contemporary period, should not be viewed merely from a historical perspective, because in addition to recounting history, he also expresses the emotions and feelings surrounding the events and persons mentioned in the text. In fact, the depiction of destruction, killing, crimes, and social disorder is imbued with anger, hatred, and grief that prompt him to react to events or individuals. These reactions emerge in various lyrical forms such as lamentation, elegy, satire, or panegyric, and they provide a groundwork for the author—through the use of descriptive elements—to pour out his emotions and to give voice to his poetic sensibilities. Regarding this issue, the present article attempts, by citing various textual evidence, to describe the different lyrical forms in this work, to analyze and study each of these forms, and to address the author's emotional reactions to people, places, and phenomena—especially the unfortunate and criminal events.

Cite this Article: Fatemimanesh, M. (2026). Features of lyric literature in Juwayni's *Tarikh-i Jahangushay*. *Literary Text Research*, 30(107), 279-308. <https://doi.org/10.22054/ltr.2018.15168.1588>

© 2026 by Allameh Tabataba'i University Press

Print ISSN: 2251-7138 **Online ISSN:** 2476-6186

Publisher: Allameh Tabataba'i University Press

Homepage: <https://ltr.atu.ac.ir>

DOI: 10.22054/ltr.2018.15168.1588

ATU
PRESS

Introduction

Persian prose in the sixth and seventh centuries AH was heavily influenced by rhetorical ornaments and poetic imagery, and even historical writing often bore a poetic texture (Khatibi, 1996, p. 251). Within this literary climate, Juwayni, as a historian, goes beyond factual reporting and reflects his personal and collective emotions within the historical framework. Thus, *Tarikh-i Jahangushay* transcends the boundaries of a mere chronicle and becomes an artistic text imbued with lyrical expression.

Although Juwayni is considered a reporter of history who is expected to devote all his efforts to recording it correctly and accurately, under the influence of the stylistic conventions of his period, he has incorporated many poetic aims and meanings—especially lyrical genres—into his work and has reacted to the events and incidents he narrates. These reactions have emerged in the form of praise, satire, or lamentation, providing a medium for expressing the author's feelings and emotions. Considering the role that lyrical manifestations play in better understanding the author and his circumstances when facing various events, incidents, and people, the present study seeks to examine and analyze the various lyrical genres in *Tarikh-i Jahangushay* from the perspective of literary genre theory. These genres include description, complaint, praise, satire, and lamentation. By providing examples of each of these forms, this article aims to demonstrate the place of lyrical elements in the work and to explain the manifestation of lyric literature within it.

Literature Review

Previous studies have addressed only limited aspects of Juwayni's prose. For instance, Saboud (2011) examined descriptive techniques in *Tarikh-i Jahangushay*, while Sparham and Soleimani (2015) focused on humor and satire in the same work. However, no comprehensive investigation of the full range of lyrical genres in *Tarikh-i Jahangushay* has yet been undertaken. The present article aims to fill this gap by conducting an analysis grounded in the theory of literary genres.

Method

The research follows a qualitative-analytical approach. First, relevant examples of lyrical genres were extracted and classified from the text of *Tarikh-i Jahangushay*. Then, they were analyzed within the framework of genre theory, with an emphasis on content and stylistic analysis.

Findings

The results indicate that description is the most frequent lyrical element in the book, covering characters, battles, massacres, cities, and even the imagery of day and night. Panegyric—

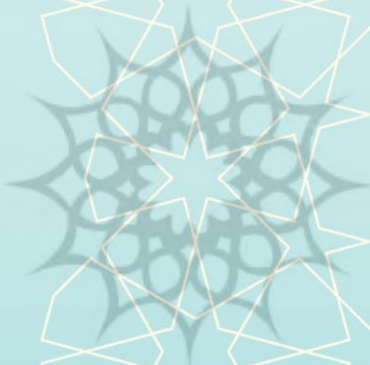
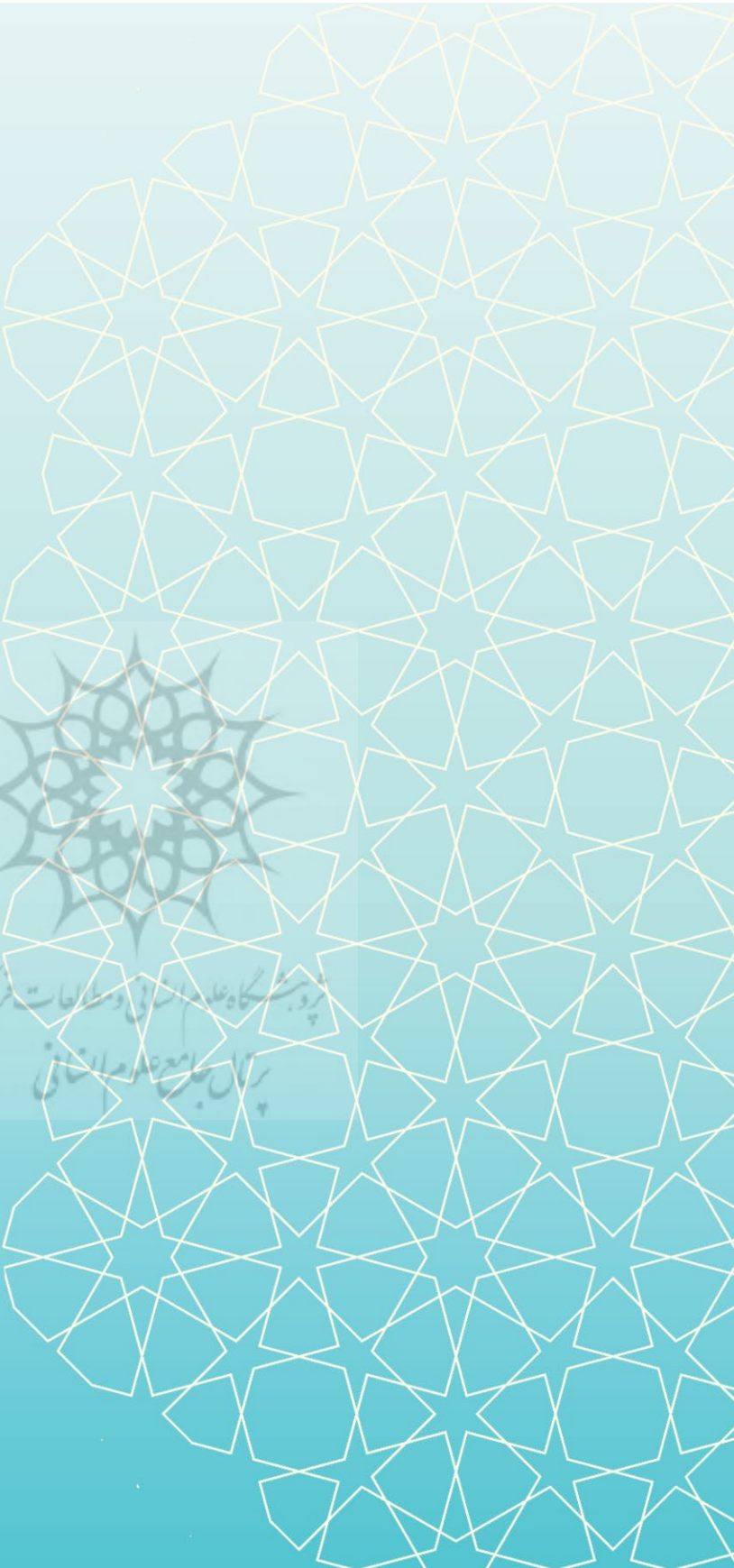
especially of Mongol rulers and occasionally of Iranian figures such as Jalal al-Din Khwarazmshah—also appears frequently. Conversely, complaints and elegies reflect the author's grief, despair, and anger at the destruction brought by the Mongols. Satire emerges sharply in passages concerning individuals or groups that Juwayni despised, such as Küchlüg Khan or the Ismailis (Sparham & Soleimani, 2015). In addition, Juwayni occasionally engages in self-praise, emphasizing the truthfulness and permanence of his own work.

Conclusion

Tarikh-i Jahangushay occupies a unique position between historiography and lyric literature. Juwayni's emotional responses to violent and tragic events elevate the work beyond a simple chronicle, endowing it with a literary identity. The analysis of lyrical elements in this text demonstrates that even amid catastrophic historical circumstances, Persian literature retained its power of emotion and imagination, thereby reflecting the spirit of its age.

Although Juwayni himself holds a high position in the Mongol government and feels a sense of belonging and loyalty toward the Mongol khans, he cannot hide his feelings, emotions, and sorrow—combined with anger and hatred—when confronted with the terrible crimes and events that the Mongols inflicted on Iran, especially the Khorasan region. These emotions are expressed both through his choice of language and through the rhetorical images and descriptions he presents. They also emerge in various poetic forms that are directly related to the element of emotion.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تجلی ادب غنایی در تاریخ جهانگشای جوینی

دانش آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران؛
mh.fatemimanesh@gmail.com

محمد فاطمی منش

چکیده

تاریخ جهانگشای جوینی اثری است که در قالب نثر فنی و در قرن هفتم هجری نگاشته شده است. این اثر از لحاظ تاریخی، یکی از آثار مهم دوره مغول به حساب می‌آید و نویسنده‌ی آن با شرح و بسط تمام به بررسی اوضاع و احوالات دوران مغول و روزگار مقارن با آن پرداخته است؛ ولی نباید صرفاً به این کتاب از منظر تاریخی نگریست؛ زیرا نویسنده علاوه بر بیان تاریخ، در لابه‌لای متن، احساسات و عواطف خود را نیز نسبت به حوادث و اشخاصی که به ذکر آنها می‌پردازد، نشان می‌دهد. در واقع عموماً بیان ویرانی‌ها، کشتارها، جنایات و اوضاع نابسامان اجتماع، جوینی را سرشار از خشم، نفرت، اندوه و ماتم بسیاری می‌کند که او را وامی‌دارد تا نسبت به رخدادها و یا اشخاص واکنش نشان دهد؛ واکنش‌هایی که در قالب گونه‌های مختلف غنایی همچون شکواییه، مرثیه، هجو و یا مفاخره بروز و ظهور پیدا کرده و زمینه‌ای را فراهم نموده است تا نویسنده با کمک عنصر وصف، به تخلیه‌ی عواطف و احساسات جوشان خویش بپردازد و اغراض مختلف شعری را در اثر خویش جای دهد. با توجه به همین موضوع، در این مقاله سعی شده است تا ضمن بیان گونه‌های مختلف غنایی در این اثر، با ذکر شواهد گوناگون، به تحلیل و بررسی هریک از این گونه‌ها پرداخته و واکنش‌های عاطفی نویسنده نسبت به اشخاص، مکان‌ها و پدیده‌ها و حوادث عمدتاً تأسف‌آور و جنایت‌بار، مورد بررسی قرار داده شود.

نوع مقاله

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت:

۱۳۹۵/۰۷/۱۵

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۶/۲۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۷/۳۰

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۱/۰۱

کلیدواژه‌ها

تاریخ جهانگشا،

عطاملک جوینی،

ادب غنایی،

وصف،

شکواییه،

هجو.

استناد به این مقاله: فاطمی منش، محمد. (۱۴۰۵). تجلی ادب غنایی در تاریخ جهانگشای جوینی. متن پژوهی ادبی، ۳۰(۱۰۷)، ۳۰۸-۲۷۹.
<https://doi.org/10.22054/ltr.2018.15168.1588>

© ۱۴۰۵ دانشگاه علامه طباطبائی

ناشر: دانشگاه علامه طباطبائی

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۷۱۳۸

شاپا الکترونیکی: ۲۴۷۶-۶۱۸۶

نشانی وبگاه: ltr.atu.ac.ir

مقدمه

کتاب تاریخ جهانگشا، اثر علاءالدین عظاملک محمد بن محمد جوینی است که در قرن هفتم هجری به رشته تحریر در آمده است. این کتاب که یکی از مهم‌ترین متون نثر فنی فارسی محسوب می‌شود، در سه مجلد فراهم آمده و در آن، علاوه بر تاریخ چنگیز و جانشینان آن، به تاریخ خوارزمشاهیان، ملوک اسماعیلیه الموت و مذهب آنها نیز پرداخته شده است. بهار در مورد این اثر می‌نویسد: «جهانگشای جوینی کتابی است که به شیوه‌ی انشاء و سبک منشیانه‌ی قدیم با تصرفاتی تازه نوشته شده است و در مقدمه و حشو آن کتاب به شیوه‌ی مقدمه‌ی ابن خلدون جای به جای (هرچند بسیار مختصر است)، مسائل فلسفی و اصول صحیح اجتماعی در علل حقیقی شکست خوارزمیان و انقراض مدنیّت ایرانیان در برابر حادثه‌ی تاتار و علت‌های واقعی دیگر در پیشرفت کار چنگیز و اتباع خونریز او آورده است که در عالم خود منحصر بفرد می‌باشد» (۱۳۸۶، ج ۳: ۵۲). او در ادامه، این کتاب را همچون کلیله، مرزبان‌نامه و نفثه‌المصدور چندان یکدست نمی‌یابد و آن را از این لحاظ به کتاب‌های عوفی شبیه می‌داند؛ زیرا گاهی دارای عبارات سلیس و لطیف و گاهی نیز دارای عبارات خشن، متکلفانه و آمیخته به تعقید می‌باشد (همان: ۵۳).

همزمان با دوره‌ی نگارش تاریخ جهانگشا؛ یعنی قرن‌های ششم و هفتم هجری، اغراض و معانی شعری نیز همچون الفاظ و اسلوب‌های آن، در نثر این دوره راه یافت و به تنوع و تکلف بسیاری انجامید. آثار این تقلید که مانند تقلید از مختصات لفظی شعر، در آغاز محدود به بخش‌های مشخص و مواردی خاص بود، کم‌کم انواع مختلف معانی شعری؛ از قبیل وصف، مدح، رثا، نسیب، تشبیب و تغزل را نیز شامل شد و نویسندگان و ادیبان، علاوه بر تقلید، اقتباس و استعمال لغات و ترکیبات صنایع شعری؛ معانی و مضامین شعری را نیز به همان صورت و کیفیت، در نثر خود آوردند و در پاره‌ای از موارد، گاه نثر آنها، از حدّ شعر نیز فراتر رفت و به تدریج به صورتی درآمد که در زبان فارسی، نثر تبدیل به بابی از ابواب و فنی از فنون شعر گشت که با آن به جز در وزن عروضی، تفاوت دیگری نداشت (خطیبی، ۱۳۷۵: ۲۵۱)؛ از همین‌رو در کتابی همچون تاریخ جهانگشا مشاهده می‌کنیم، نویسنده با اینکه گزارشگر تاریخ محسوب می‌شود و باید تمام سعی و تلاش خود را برای ضبط درست و دقیق آن صرف کند؛ اما خواه ناخواه تحت تاثیر اسلوب این دوره، بسیاری از اغراض و معانی شعری علی‌الخصوص گونه‌های غنایی را در اثر خویش جای داده و نسبت به وقایع و رخدادهایی که به نقل آنها مبادرت می‌ورزد، واکنش نشان داده است؛ واکنش‌هایی که در قالب شکوه، هجو و یا مرثیه بروز کرده و محملی را برای ابراز احساسات و عواطف نویسنده فراهم نموده

است. با توجه به همین موضوع و نقشی که این گونه‌های غنایی در درک بهتر نویسنده و احوالات او در مواجهه با رویدادها، حوادث و اشخاص مختلف دارند، نگارنده در صدد است تا با بررسی تاریخ جهانگشای جوینی از منظر نظریه‌ی انواع ادبی، به بررسی و تحلیل گونه‌های مختلف غنایی موجود در این اثر؛ همچون وصف، شکواییه، مدح، هجو و مرثیه بپردازد و با بیان نمونه‌هایی از هر کدام از این اغراض، جایگاه عناصر غنایی را در این کتاب نشان داده و تجلی ادب غنایی را در آن تبیین و تشریح نماید.

پیشینه پژوهش

بر طبق تحقیقات و بررسی‌های انجام شده، تاکنون پژوهش مستقلی که در آن به بررسی انواع گونه‌های غنایی در تاریخ جهانگشا بپردازد، صورت نگرفته است و تنها اثری که می‌توان در این مورد اشاره کرد، فن نثر خطیبی است که در آن برخی از اغراض و معانی شعری موجود در آثار منشور قرون ششم و هفتم هجری مورد تحلیل قرار گرفته و در آن بین موارد اندکی از آثاری همچون تاریخ یمینی، راحه‌الصدور و مرزبان‌نامه و همچنین تاریخ جهانگشا نیز بیان شده است (خطیبی، ۱۳۷۵: ۲۷۱-۲۵۱). با این وجود برخی از تحقیقات را می‌توان نام برد که با مبنا قرار دادن یک یا دو مورد از گونه‌های غنایی، به بررسی و پژوهش در تاریخ جهانگشا پرداخته‌اند و بازتاب‌های مختلف آن گونه‌های غنایی را در این اثر مورد تحلیل قرار داده‌اند که شامل پژوهش‌هایی همچون توصیف در تاریخ جهانگشای جوینی (۱۳۹۰) از فرشته سابود، طنز و هجو در تاریخ جهانگشای جوینی (۱۳۹۴) از داوود اسپرهم و علی سلیمانی، براعت استهلال در تاریخ جهانگشای جوینی (۱۳۹۲) از وحید رویانی و اردشیر سنجولی و مقاله تحلیل بینامتنی مختصات نثر تاریخ جهان گشا و تاریخ وصاف (۱۳۹۰) از قاسم زاده و سعید حاتمی می‌شوند. سابود در پایان‌نامه‌ی خویش؛ یعنی توصیف در تاریخ جهانگشای جوینی، ضمن پرداختن به انواع توصیف نظیر توصیف شخصیت‌ها، مکان‌ها، طبیعت، کشتارها و قتل‌عام‌ها، تکنیک‌های مختلف توصیفی همچون دستوری، بدیعی و بیانی را مورد بررسی قرار داده و کارکردهای مختلف آن از جمله کارکرد غنایی توصیف را ذیل مواردی مانند بیان غم و اندوه، شادی، هراس و ترس، عجز و ناتوانی و بیان عشق و جوانی طبقه‌بندی نموده است (۱۳۹۰: ۹-۱۲). نویسندگان مقاله‌ی طنز و هجو در تاریخ جهانگشای جوینی نیز ضمن بیان مقدمه‌ای درباره‌ی طنز، انواع آن همانند طنز بلاغی، زبانی و محتوایی را در تاریخ جهانگشا مورد تحلیل قرار داده و اثبات نموده‌اند که جوینی به صورت چشمگیر از این گونه‌های غنایی استفاده نموده و با نگاه توأم با نقد و

طنز خود، همچون مصلحی اجتماعی و سیاسی در جهت بهتر شدن اوضاع و بیان معایب کوشیده است (۱۳۹۴). همچنین در مقاله‌ی براءت استهلال در تاریخ جهانگشای جوینی نیز رویانی و سنجولی با بررسی تصاویر خلاقانه و توصیفات شاعرانه‌ی طلوع صبح و خورشید در هجده داستان تاریخ جهانگشا، به این نتیجه رسیده‌اند که جوینی از طریق این تصاویر قصد داشته است تا به شیوه‌ی براءت استهلال، خواننده را در جریان محتوای داستان مورد نظر و حوادث پیش‌روی آن قرار دهد (۱۳۹۲: ۲۸). در مقاله‌ی تحلیل بینامتنی مختصات نثر تاریخ جهان گشا و تاریخ وصاف نیز نویسندگان با اساس قرار دادن شگرد تحلیل بینامتنی هارولد بلوم؛ یعنی اضطراب تاثیر، به مقایسه‌ی بینامتنی تاریخ جهانگشا و تاریخ وصاف پرداخته و انواع مختصات ادبی مشترک بین آنها؛ مانند اغراق، تجانس، مراعات نظیر و تصاویر تشبیهی و استعاری را مورد ارزیابی و بررسی قرار داده‌اند (۱۳۹۰).

مبانی نظری

ادبیات فارسی از دیدگاه نظریه‌ی انواع ادبی، به چهار گونه‌ی حماسی، غنایی، نمایشی و تعلیمی تقسیم می‌شود که در این میان، ژانر غنایی با توجه به ماهیتی که دارد، دارای گستردگی بیشتری نسبت به دیگر گونه‌های ادبی است (شفیعی کدکنی، ۱۳۵۲). پورنامداریان در تعریفی که از شعر غنایی ارائه می‌دهد، این گونه را شعری می‌داند که احساسات و عواطف شخصی گوینده را بیان می‌کند و اگر حاوی معانی و اندیشه‌های مختلفی هم باشد، این اندیشه‌ها و معانی در خدمت بیان عواطف شاعر است و هدف مستقیم بیان آن اندیشه‌ها و معانی نیست (۱۳۸۴: ۳۱). باید توجه داشت که اصطلاح غنایی که در برابر Lirique فرنگی در ادبیات فارسی و عربی مطرح شده، در قدیم وجود نداشته است و قدما برای مجموعه‌ی غنائیات اصطلاح خاصی نداشتند (شفیعی کدکنی، ۱۳۵۲: ۱۱۴) و این اصطلاح یکی از رهیافت‌های مکتب رمانتیسم می‌باشد؛ در واقع Lyric در اصل شعری بوده که الزاماً همراه با چنگ یا لیر خوانده می‌شده است؛ اما با ظهور مکتب رمانتیسم و مطرح شدن اصول آن؛ همچون اصل آزادی، شخصیت و هیجانات و احساسات، خواهش‌ها و احتیاجات روح هنرمند نیز اهمیت یافته و انعکاس من هنرمند، خواهش‌های نفسانی او و احساسات وی در متن، مورد تاکید بسیار قرار می‌گیرد (سید حسینی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۱۸۰-۱۷۹) و همزمان معنای Lyric یا در اصطلاح گونه‌ی غنایی نیز بسط و گسترش پیدا کرده و به یکی از قالب‌های عمده و متداول عصر رمانتیک تبدیل می‌شود که در آن اصالت با عواطف و احساسات بشری است و تنها به شعر و یا قالب‌های منظوم محدود نمی‌شود. در واقع رمانتیسم با بها دادن به احساسات در برابر خرد، ماهیت و طرز کار نویسنده و شاعر را به کلی

دگرگون می‌کند و نوعی خاص از صورخیال، سمبولیسم و اسطوره‌پردازی را به وجود می‌آورد که منجر به عظیم‌ترین دستاوردها علی‌الخصوص در حوزه‌ی ژانر غنایی می‌شود (ثروت، ۱۳۸۲: ۵۱).

با توجه به گستره‌ی عواطف انسانی، گونه‌های غنایی بی‌شماری وجود دارد که از جمله‌ی آنها می‌شود به مواردی همچون مرثیه‌ها، خمریات، مدایح درباری، شهرآشوب، مفاخره، هجو و هزل، وصف و شکواییه‌ها اشاره کرد که در آنها خالق اثر ادبی با نگاهی عاطفی و درونی، به مسائل و مشکلات خود، رنگی فلسفی و جامعه‌شناختی می‌دهد و با طرح دیدگاه‌های روانی و فلسفی، موقعیت انسان را در ارتباط با حیات و ممات، داشتن و نداشتن، خوشبختی و بدبختی، عشق و نفرت و امثال آن، به شکلی مؤثر و معمولاً اندوهناک توصیف می‌کند (شمیسا، ۱۳۸۷: ۱۳۵).

انواع گونه‌های غنایی در تاریخ جهانگشا

وصف

وصف عبارت است از نقاشی و تابلوسازی؛ اعم از اینکه شاعر یا نویسنده به مجسم نمودن مشهودات و محسوسات طبیعی و جسمانی مانند توصیف مناظر مختلف طبیعت، مجالس بزم، معرکه‌های رزم و شکار یا جمال معشوق پردازد و یا حالات روحانی و تأثرات نفسانی خود را چون عشق و نفرت و مهر و کین تصویر نماید (رستگار فسایی، ۱۳۸۰: ۱۴۴). گونه‌ی وصف، بین نظم و نثر مشترک و به مثابه‌ی حلقه‌ی اتصال بین معانی علمی خاص نثر و معانی انشایی خاص شعر است. در قرون ششم و هفتم هجری، نثر فارسی دچار تکلف و تصنع خاصی می‌شود؛ تا آنجا که قطعات وصفی در رشته‌ی نثر با سبکی کاملاً متمایز از دیگر قسمت‌های کلام نگارش می‌یابد و مشاهده می‌کنیم که بسیاری از نثرنویسان برای ابراز هنر در این گونه موارد، رشته‌ی سخن را از مسیر طبیعی خود منحرف ساخته و به معانی وصفی می‌کشاند و حتی در نثرهای تاریخی نیز که می‌بایست بیان معنی بر قیود فنی مقید باشد؛ گاه با تمهید مقدماتی، عبارات را به طریقی تلفیق و ترکیب می‌کنند که بتوانند برای بیان توصیفات شعری مجال وسیع‌تری داشته و معانی تاریخی را که هدف اصلی است با هم بیامیزند تا رشته‌ی عبارات را به توصیفات که فرعی و زائد بر اصل است؛ پیوندند (خطیبی، ۱۳۷۵: ۲۵۲-۲۵۱).

در تاریخ جهانگشا نیز جوینی از هر فرصتی استفاده کرده و اگر مجال‌ی یافته، کلام خود را به وصف‌های شاعرانه آراسته است و از این طریق علاوه بر نشان دادن مهارت خود در نویسندگی، به تخلیه‌ی هیجانات و احساساتی پرداخته است که او را در پی یادآوری و ذکر مطالب مختلف، در

احاطه‌ی خویش گرفته است. با توجه به همین موضوع و سبک خاص نویسنده، این نوع گونه‌ی غنایی را باید از لحاظ بسامد، مهم‌ترین و پربسامدترین گونه‌ی غنایی دانست. در واقع جوینی در بیان گزارشات تاریخی خود، شخصیت‌ها، مکان‌ها، زمان، طبیعت، کشتار، جنگ، اشیاء و جانوران مختلف را با استفاده از عناصر بدیعی و شاعرانه توصیف می‌کند و از این طریق، به بیان و تجسم واقعیت، روشنگری، تهگم، ریشخند و زیباآفرینی می‌پردازد (سابود، ۱۳۹۰: ۸). در ذیل به بخشی از مهم‌ترین معانی وصفی پرداخته شده است:

۱- وصف قتل و کشتار

یکی از اصلی‌ترین موتیف‌های موجود در تاریخ جهانگشا، موتیف یا بن‌مایه‌ی مرگ است. درواقع از آنجا که جای جای کتاب جوینی، علی‌الخصوص مجلد نخست آن، وصف قتل و کشتارهای بی‌رحمانه است؛ به صورت ناخودآگاه این مساله یکی از بن‌مایه‌های اصلی کلام او را تشکیل داده است که از آن توصیفات متعددی ارائه می‌دهد. مثلاً در توصیف مرگ غایرخان، مرگ را به جام زهری تشبیه می‌کند که به اجبار و زور آن را به غایرخان، خورانده‌اند: «غایر را در کوک‌سرای کأس فنا چشاندند و لباس بقا پوشانیدند» (جوینی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۶۲). همچنین در جایی دیگر در وصف کشتار خانان و قوآد و اعیان به دست مغولان، مرگ را به صورت دریایی توصیف می‌کند که خانان و قوادان در آن غرق شده و هلاک می‌گردند: «و خانان و قوآد و اعیان که اعیان زمان و افراد سلطان بودند و از عزت پای بر سر فلک نهادند، دستگیر مذلت گشتند و در دریای فنا غرق گشتند» (همان: ۲۸۳).

در ذکر کشتار سمرقند نیز مرگ را بار دیگر همانند جام زهری توصیف می‌کند که سربازان و عوام‌الناس از روی اختیار و آگاهی آن را سرکشیده و گرفتار آن گردیده‌اند: «و مسجد جامع و هر کس که در آن بود، سوخته‌ی آتش دنیا و شسته‌ی آب عقبی شدند... و امرا و جندیان و خلائق بسیار، تجرّع کؤوس هلاکت کردند» (همان: ۲۹۹). علاوه بر این، توصیفی که از کشتار خویشان و وابستگان سلطان جلال‌الدین، ارائه می‌دهد نیز بسیار جای تأمل دارد: «فی‌الجملة، هر کس را از لشکر او که در آب غرق نشد، به تیغ او کشته شد و حرم و فرزندان او را حاضر کردند؛ آنچه مردینه بودند تا اطفال شیرخواره را پستان مَنیت در دهان حیات نهادند و دایه از ابن‌دایه ترتیب دادند، یعنی به کلاغان سپردند» (همان: ۳۱۴).

جوینی در اینجا حیات و زندگی را به کودکی شیرخواره و مرگ را به زنی شیرده تشبیه کرده است که پستان در دهان کودک خردسال حیات می‌گذارد و آن را نابود می‌کند. نکته‌ی جالب در این تشبیه، پارادوکسی است که توسط نویسنده ایجاد شده است. مادر فی‌الفسه حیات بخش است، اما تشبیه مرگ به آن، تناقض زیبایی را ایجاد می‌کند؛ گویی جوینی مرگ را در عین ترس‌آور و مهیب بودن آن، برای وابستگان سلطان جلال‌الدین که پیوسته در حال جنگ و جدال و گریز از مغولان بوده‌اند، دلنشین‌تر و خوشایندتر از حیات و زندگی دانسته است.

تشبیهات و توصیفاتی همچون دریا، سیل و آتش از مرگ، نشانگر فراگیر بودن کشتار و عمق فاجعه‌ی مغول می‌باشد و تصاویری چون کأس فنا و هلاکت نیز نشانه‌ی سهل و آسان بودن قتل و جنایت از سوی مغولان است. اینگونه توصیفات از موفق‌ترین شگردهای عظاملک است که به صورت غیرمستقیم به افشای وحشی‌گری و جنایت‌های بی‌شمار مغولان می‌پردازد (خاتمی و قریشی، ۱۳۹۱: ۵۴). درواقع اگرچه نویسنده تلاش کرده است تا در این گزارش تاریخی بی‌طرفی خود را حفظ کند؛ اما در ورای همین تصویرهایی که با نوعی حسن‌تعبیر و صفت‌پردازی همراه هستند، عاطفه‌ی خود را نسبت فجایع شوم تاریخی نشان می‌دهد و حس نفرت و انزجار خویش را به خواننده نیز القاء می‌کند (عباسی، ۱۳۸۷: ۱۸). گفتنی است به این دلیل که نویسنده در مجلد نخست، بیشتر به ذکر استخلاص شهرها و جنگ‌های پی‌در پی برای فتح آنها می‌پردازد، بسامد توصیفات مربوط به قتل و کشتار در این مجلد، بیشتر از سایر مجلدات است.

۲- وصف جنگ‌ها و جنگاوران

با توجه به اینکه کتاب جهانگشا عمدتاً به تاریخ مغول‌ها و فتوحات آنها می‌پردازد، خواه ناخواه سرشار از صحنه‌هایی می‌شود که در آن به جنگ‌ها و توصیف عملکرد جنگجویان پرداخته می‌شود؛ توصیف‌هایی که گاه همراه با اغراق‌ها و تصاویر شاعرانه‌ای است. به طور مثال نویسنده جنگ مغول‌ها با اهالی سمرقند را به بازی شطرنج و اعمال جنگجویان را به حرکات مختلف هریک از مهره‌های آن تشبیه می‌کند: «و بر بساط محاربت بازی‌ها درهم شد و شاه سواران را مجال نماند که اسبان را در میدان جولان آرند، هر چند پیلان درانداختند، مغولان رخ نتافتند، بلکه به زخم تیر، فرزین‌بند ایشان که در بند فیل بود، بگشادند و صف پیاده را بر هم ریختند. چون فیول قبول جراحت‌ها کرد و به حسب پیاده‌ی شطرنجی، هیچ کفایت نمود، بازگشتند و بسیار خلق را در زیر سم کردند تا هنگام آنکه پادشاه ختن پرده بر روی فروگشاد (همان، ج ۱: ۲۹۶). در اینجا جوینی با کاربرد اصطلاحات شطرنج و نام هر یک از مهره‌های آن، مانند پیل، رخ، اسب، شاه و پیاده، علاوه بر ایجاد تناسب و

مراعات النظر، ایهام تناسب نیز به وجود آورده و از طریق این تفنّات ادبی، مطالب تاریخی را برای خواننده دلچسب تر نموده است.

همچنین در وصف لشکریان هلاکو که عازم فتح الموت هستند، مایه‌هایی از تغزل را نیز به توصیفات خود می‌افزاید:

«تیراندازانی که سهم خدنگ هر یک، قوس را وبال تیر کند و ابنای زین و رخس را بنات نعلش گرداند و قلب را به مردان کاردیده و حلو و مر روزگار چشیده، روز مصاف را شب زفاف پندارند و حدود بیض را با حدود بیض مضاف کنند، زخم رماح، لثم ملاح شناسند، مزین گردانید» (همان، ج ۳: ۱۲۲-۱۲۳).

نویسنده در این توصیف، با اطلاع از علم نجوم، علاوه بر ایجاد ایهام تناسب بین واژه‌های سهم (در معنی تیر نیز به کار رفته است)، خدنگ، تیر و قوس (خانه‌ی وبال عطارد) و همچنین کاربرد مراعات النظر، سجع و جناس، جنگجویان را به تازه‌دامادانی تشبیه می‌کند که میدان جنگ برای آنها چون شب زفاف محسوب می‌شود و به جای نگرانی و اضطراب، برای آنها مویّد شادی و آسایش است. تیزی شمشیرها برای آنها همچون صورت زیبارویان است که موجب التذاذ آنهاست و با میل و رغبت به سمت آنها می‌روند و ضربه‌های نیزه‌هایی که به آنها برخورد می‌کند؛ در حکم بوسه‌ی زنان زیباروست و هیچ آزار و اذیتی به آنها نمی‌رساند و موجب خشنودی و رضایت آنهاست.

نویسنده‌ی جهانگشا که گویی علاوه بر توصیف، در پی نشان دادن آشنایی خود با مسائل نجومی به خوانندگان نیز هست، در توصیف لشکریان هلاکو، به صورت اغراق آمیزی از اصطلاحات نجومی استفاده می‌کند:

«به مردانی که در نقار و جدال، اختران قاطعند، آفتاب اگر به مقارنه‌ی ایشان گراید، چون ماه شبروی آغاز کند و بهرام اگر در مقابله‌ی تیر آن طایفه آید، چون زهره مشتری سلامت شود، پست کند و پشت ایشان را که از روی غفلت به کوه بازداشتند، شکسته گرداند» (همان: ۱۲۱). در این عبارت، جوینی با استفاده از آرایه تشخیص و تشخیص بخشی به آفتاب، بهرام و زهره باعث پویایی و تحرک در متن شده و توانسته است بر هیجانات ناشی از توصیف لشکرکشی و جنگ بیفزاید. او همچنین در کنار ایجاد ایهام تناسب بین کلمات تیر و بهرام و مشتری و سلامت، با تشبیه لشکریان به اختران قاطع و آفتاب به ماه، بر شدت مبالغه در توصیف لشکریان، با استفاده از عناصر نجومی افزوده است.

جوینی با وجود اینکه در دستگاه مغول‌ها خدمت می‌کند؛ اما به عنوان یک ایرانی دارای تعصب و احساسات ملی‌گرایانه است؛ امری که می‌شود آن را در توصیفاتی که از جنگاوران خوارزمشاهی ارائه می‌دهد، مشاهده کرد؛ توصیفاتی که در آنها از شخصیت‌های حماسی شاهنامه بهره گرفته شده است:

«(سلطان) اکثر قوَاد و انصار تحسیص کرد و از آن جملت سمرقند را به صد و ده هزار مرد تخصیص فرمود؛ شست هزار ترکان بودند با خانانی که وجوه اعیان سلطان بودند که اسفندیار روین‌تن اگر زخم تیر گزارد سنان ایشان دیدی، جز عجز و امان حیل‌ی دیگر ندانستی؛ و پنجاه هزار تازیک از مفردانی که هریک فی نفسه رستم وقت و بر سرآمده‌ی لشکرها بودند و بیست عدد پیل تمام هیکل دیوشکل؛ ... تا اسبان و پیادگان شاه را بر رقع‌ی حرب، فرزین‌بند باشد و به صدمات و صولات رخ نگردانند» (ج ۱: ۲۹۴-۲۹۳). جوینی در این عبارت، علاوه بر ایجاد ابهام تناسب بین واژگان شاه، اسبان، پیادگان، رخ و فرزین‌بند، جنگاوران خوارزم را به رستم دستان تشبیه می‌کند که حتی اسفندیار روین‌تن نیز تاب تحمل ضربه‌های نیزه‌ی آنها را ندارد و هریک از آنها دارای زور و بازویی هستند که حتی توانایی رویارویی با لشکرهای بسیار و بیست عدد فیل بزرگ را نیز دارند.

برجسته‌ترین توصیفات این بخش مربوط به جنگجویان قوم مغول است که به سه دسته تقسیم می‌شود: ۱- عوامل کور طبیعت؛ مانند سیلاب، آتش و رعد و برق ۲- تصاویر مرتبط با مفاهیم شوم و نیستی؛ مانند قضا و اجل و ۳- حیوانات درنده؛ مانند شیر، گرگ و سگ وحشی که هر یک از آنها دارای بار عاطفی منفی است و قدرت ویرانگری و حجم شومی و درنده‌خویی آنها را نشان می‌دهد (ر.ک طهماسبی و تلاوری، ۱۳۹۰).

۳- وصف شهرها

جوینی به واسطه‌ی اینکه خود اهل خراسان است، وصف‌هایی که از شهرهای خراسان در مجلد نخست بیان می‌کند، علاوه بر اینکه حاوی اطلاعات تاریخی فراوانی است، به نوعی دربردارنده‌ی احساسات نوستالژیک و علاقه و وابستگی او نسبت به شهرهای این ناحیه است. برای مثال در مورد شهر نیشابور این گونه نقل می‌کند: «اگر زمین را نسبت به فلک توان داد، بلاد به مثبت نجوم آن گردد و نیشابور از میان کواکب زهره‌ی زهرای آسمان باشد و اگر تمثیل آن به نفس بشری رود، به حسب نفاست و عزت، انسان عین انسان تواند بود» (ج ۱: ۳۴۷-۳۴۶). با توجه به اینکه اصالت خانوادگی جوینی از ناحیه‌ی اطراف نیشابور است، عباراتی همچون زهره‌ی زهرا و انسان عین (مردمک چشم)

در مورد این منطقه، بیانگر احساسات درونی نویسنده و جنبه‌ی تعلق خاطر او به شهر نیشابور است؛ امری که به نوعی تحسّر و تأسّف بسیار جوینی از ذکر رخدادهای پیش آمده برای این سرزمین و ویرانی آن را توجیه می‌کند:

«و بعد از آن چون تولی عزم هرات مصمّم گردانید، امیری را با چهار تازیک آنجا بگذاشت تا بقایای زندگان را که یافتند، بر عقب مردگان فرستادند. دُباب و ذُباب را از صدور صدور جشن ساختند، عُقاب بر عُقاب از لحوم عید کردند؛ نسور سور از نحور حور ترتیب دادند... اماکن و مساکن با خاک یکسان، هر ایوان که با کیوان از راه ترفع برابری می‌نمود، چون خاک به زاری تواضع پیشه گرفت. دور از خوشی و معموری دور شد، قصور بعد از سرکشی در پای قصور افتاد، گلشن گلخن شد، صفوف بقاع قاعاً صفصفاً گشت» (همان: ۳۵۷-۳۵۶).

در عبارت فوق، کاربرد بسیار مصوت بلند «او» و آهنگ فرودین آن، به نوعی تداعی کننده‌ی گریه و اندوه بسیار است. گویی نویسنده از این اتفاق و پیشامد بسیار اندوهگین بوده و خواسته است تا با کاربرد این نوع مصوت، اندوه خود را نسبت به این موضوع ابراز کند و عواطف خواننده را در این باره برانگیزاند. از صنایع دیگر در این عبارت می‌توان به جناس؛ مانند کاربرد صدور و صدور، قصور و قصور، دور و دور (جناس تام)، نسور و سور و حور و نحور (جناس مطرف)، عقاب و عقاب (جناس محرف) و سجع همچون استعمال گلشن و گلخن و اماکن و مساکن اشاره کرد که هر کدام جلوه‌ی آهنگین خاصی به متن داده‌اند. بیشترین میزان این نوع توصیفات به دلیل ذکر استخلاص نواحی مختلف، در جلد نخست جهانگشا دیده می‌شود و در سایر مجلدات بسامد توصیفات مربوط به شهرها کمتر دیده می‌شود.

۴- وصف روز و شب

توصیفاتى که جوینی از برآمدن روز یا شب ارائه می‌دهد، حاوی تصاویر بسیار بدیع و زیبایی است که در بعضی مواقع علاوه بر کارکرد زیبایی‌شناسی که در متن دارند، به گونه‌ای براعت استهلال و پیش‌درآمدی برای ذکر برخی از وقایع و اتفاقاتی می‌شوند که نویسنده قصد گفتن آنها را دارد و از این طریق خالق اثر می‌خواهد ذهن و روان خواننده را برای پذیرش و دریافت مطلب آماده کند. به طور مثال جوینی پیش از بیان قتل و کشتار فراوان در شهر بخارا و آتش کشیدن آن به دست چنگیزخان، طلوع خورشید را اینگونه به تصویر می‌کشد:

«و روز دیگر را که صحرا از عکس خورشید طشتی نمود پر از خون، دروازه بگشادند و در نثار و مکاوحت بر بستند و ائمه و معارف شهر بخارا به نزدیک چنگیز خان رفتند» (ج ۱: ۲۸۰).

همان‌طور که مشاهده می‌کنیم توصیفی که جوینی از خورشید ارائه می‌کند، به مثابه‌ی طشتی پر از خون است؛ طشتی که نشانگر سرهای بریده شده و فجایع بی‌شماری که قرار است، جوینی در مورد آن سخن بگوید. ضمناً پیش از ذکر جنایت عظیم در شهر زاوه نیز خورشید را به جامی تشبیه می‌کند که مالا مال از خون شفق است و اینگونه به نوعی مقدمه‌ای را برای بیان شرح تفصیلی ماجرا برای خود فراهم می‌کند (همان: ۳۲۱).

تشبیه خورشید به ترکی تیغ‌زن، سپرداری مکار و نور آن به شمشیر زنانی که فرق شب را می‌شکافد و همچنین توصیف شباهنگام در قالب کلبه‌ی مسکین، روی سیاه گناهکاران، پوشیدن لباس سوگواری و لباس ختیاان مشرک سیاه گلیم، علاوه بر اینکه بر زیبایی فضای حاکم بر صحنه‌های رزم و جنگ می‌افزاید، ماهیت تیره و شوم روزگار هجوم و حمله‌ی مغول‌ها را بر ایران نشان می‌دهد و موجب القای فضای منفی و یأس آور آن دوره به خواننده می‌شود.

شکواییه

از آنجا که عوامل و عللی که موجب اندوه‌گینی انسان و انگیزه‌ی شکایت و گله‌مندی او می‌شود، بی‌شمار و متنوع است، بنابراین می‌توان چنین بیان کرد که هر اثری که محتوایش برآمده از دردهای درونی و اسرار خالق آن و هدف از آن عقده‌گشایی و یا خبر کردن دیگران از حال شخص باشد را می‌توان شکواییه و یا بث‌الشکوی نامید؛ مانند شکایت از روزگار، شکایت از بی‌وفایی معشوق و هجران او، گله‌مندی از ناسپاسی و قدرناشناسی ابنای زمانه و یا شکایت از حکومت و سیاست وقت، اظهار یأس و ناامیدی از سرنوشت و عاقبت عمر آدمی و یا شکایت شاعر از رنجوری و دردمندی و وضع نابسامان زندگی شخصی و بیان فشارهای روحی (رزمجو، ۱۳۷۴: ۱۰۹). شکواییه‌ها به پنج دسته تقسیم می‌شوند: ۱- عرفانی ۲- اجتماعی ۳- سیاسی ۴- شخصی ۵- فلسفی (سرامی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۲۴۴-۲۴۳). از میان انواع شکواییه، آنچه که بیش از همه در تاریخ جهانگشا مشاهده می‌شود، شکواییه‌های فلسفی است. در این نوع شکواییه، نویسنده یا شاعر از دستگاه آفرینش، گردش آسمان، ناسازگاری بخت، نابرابری‌های مقدر، ناپیدایی غایات امور، ناپایداری و پوچ‌انجامی پدیدارها و همه‌ی گنگی‌های عالم خلقت شکایت می‌کند (همان: ۲۴۳). جوینی که خود اهل خراسان می‌باشد، پس از ذکر استخلاص شهرهای خراسان و ویرانی‌ها و کشتارها و فجایعی که به دست مغولان روی می‌دهد،

شکوه از دنیا را آغاز کرده و نسبت به آنچه که روزگار بر سر مردمان آورده، شکایت خود را با بیان حيله گری، بی مهری آن ابراز می نماید.

او در هنگام ذکر ورود مغولان به شهر سمرقند، تغییر روزگار و آسمان و فلک را به گونه ای توصیف می کند که نفرت او از زمانه و دنیا را به خوبی می توان در آن مشاهده کرد؛ نفرتی که حاصل از یأس و شکوه ای است که او نسبت به دنیا و گردش زمانه دارد. در اینجا جوینی که گویا استخلاص سمرقند او را بسیار آزار داده است، روزگار را به ختائیان مشرک سیاه گلیم تشبیه می کند که لباس شب را بر تن خویش کرده و آسمان و فلک را نیز مهره بازی سنگدل و بی مهر و سیاه چهره توصیف می کند:

«وقت نماز را دروازه ی نمازگاه بگشادند و در عناد در بستند تا لشکر مغول در آمدند و آن روز به تخریب شهر و فصیل مشغول بودند و اهالی شهر پای در دامن عافیت در کشیدند و ایشان را تعرضی نمی رسانیدند؛ تا چون روزگار به لباس ختائیان مشرک سیاه گلیم شد، مشعله ها افروختند و مشغله ها بر کشیدند تا تمامت باره را با ره برابر کردند و از جوانب، پیاده و سوار را راه گذر. چون روز سیم که مهره بازی بی مهر سیاه دل کبود چهر، آینه ی سخت رویی را در روی کشید، بیشتر مغولان به اندرون شهر در آمدند و مردان و عورات را صد صد به شمار، در صحبت مغولان به صحرا می راندند» (۱۳۸۹، ج ۱: ۲۹۸-۲۹۷).

او پس از ویرانی کامل سمرقند و کشتار امرا، سربازان و خلایق بسیار به دست مغولان، در توصیه ای به خوانندگان که در دل آن احساس خشم و گلایه ی بسیار از روزگار و وقایع آن نهفته است، با لحنی تند و صریح آنها را به عدم دلبستگی به دنیای ناپایدار فرامی خواند و از ناپایداری و عدم ثبات آن آگاه می کند و هشدار می دهد که نباید فریب مکر و حيله ی روزگار را خورد:

«صاحب نظران کجایند تا به بصر تفکر و اعتبار در حرکات این روزگار پر زرق و شعوزه و جفای این گردنده گردون بیهوده نگرند تا بدانند که نسیم او با سموم نه موازی است و نفع او نه با ضرر محاذی؛ خمر او یک ساعته و خمار او جاودان، ربح او ربح است و گنج او رنج،

ای دل جزع مکن که مجازی است این ای جان غمین مشو که سپنجی است این سرای جهان
(همان: ۳۰۰)

جوینی همچنین در اشاره به نابودی اردوگاه سلطان جلال‌الدین و از بین رفتن سربازان و لشکریانش توسط حمله‌ی غافلگیرانه‌ی مغولان، توصیفی از سلطان جلال‌الدین ارائه می‌دهد که توأم با شکوه از دنیا و رفتارهای ناصحیح آن نسبت به انسان‌ها است:

«و سلطان مرحوم از استیفای تمنی محروم،

با دلی از ستم و غصه‌ی گیتی به دو نیم بیم آن است هنوزش که به جان باشد بیم

روی در راه نهاد. وفای دنیا بر این نمط بود، جفای آن توان دانست چون باشد؟ دام حایل را جهان نام نهاده‌اند و شبک غوایل را زمان؛ چنان که مرکز غموم را دل گفته‌اند و محل اندیشه را جان.

ای گشته وجود من همه یکتا تو آن غمکده بس منم ندانم یا تو
غم حلقه‌ی دل گرفت، دل گفت آری بیگانگی‌ای نیست، تو مایی، ما تو
(ج ۲: ۲۳۳)

در این مطالب آنچه به چشم می‌خورد، حسّ بدینی و انزجار از بی‌وفایی دنیاست؛ جهانی که علاوه بر بی‌وفایی، به صفت جفاکاری نیز متصفّ است و همچون دامی است که با فریب‌کاری، آدمیان را گرفتار خود کرده و آنها را در دامگاه به حال خود رها می‌کند. جوینی علاوه بر این که جهان را مورد مذمت قرار می‌دهد، روزگار و زمان را نیز به دامگاه بلاها و سختی‌ها تشبیه می‌کند که شکار خود را با انواع سختی‌ها گرفتار کرده و در رنج و عذاب قرار می‌دهد.

او همچنین در دیباچه‌ی اثر خود، در شکواییه‌ای که می‌شود آن را نوعی شکواییه‌ی اجتماعی نامید، با مقصر شمردن روزگار و تأثیر افلاک، از نبود معالِم علم و مدارس درس آه و حسرت کشیده و پس از آن، نسبت به حاکمیت بی‌عدالتی‌ها، جهالت و نامردمی‌ها در جامعه‌ی عصر خویش، ناله سر می‌دهد:

«و به سبب تغییر روزگار و تأثیر فلک دَوّار و گردش گردون دون و اختلاف عالم بوقلمون مدارس درس، مندرس و معالِم علم، منطمس گشته و طبقه‌ی طلبه‌ی آن، در دست لگدکوب حوادث، پای مالِ زمانه‌ی غدّار و روزگار مگار شدند و به صنوف فتن و محن، گرفتار و در معرض تفرقه و بوار، معرض سیوف آبدار شدند و در حجاب متواری ماندند ... در چنین زمانی که قحط‌سال مروت و فتوت باشد و روزبازار ضلالت و جهالت، اخیار، ممتحن و خوار، اشرار ممکن و در کار، کریم فاضل، تافته‌ی دام محنت، و لئیم جاهل، یافته‌ی کام نعمت، هر آزادی بی‌زادی و هر رادی مردودی و هر نسیبی

بی‌نصیبی و هر حسیبی نه در حسابی و هر داهی‌ای قرین هر داهیه‌ای و هر محدثی رهین حادثه‌ای و هر عاقلی اسیر عاقله‌ای و هر کاملی مبتلا به نازله‌ای و هر عزیزی تابع هر ذیلی به اضطراب و هر با تمیزی در دست هر فرومایه‌ای گرفتار» (ج ۱: ۱۸۰-۱۷۵).

ضرب‌آهنگ و ریتم تند و کوبنده، به همراه کاربرد بسیار سجع در این عبارت، گویای خشم و نفرت بسیار و اندوه فراوان جوینی از روزگار خویش است؛ روزگاری که در آن هیچ چیز در جای خودش قرار نگرفته و انسان‌های شایسته و اندیشمند اکرام نمی‌شوند و جای آنها را انسان‌های پست، بی‌مقدار، کم‌دانش و کم‌خرد گرفته‌اند. گویی در جامعه و اجتماع معاصر او تنها چیزی که با آن بها داده نمی‌شود، علم است و این موضوع سخت او را آزرده است و منجر به ایجاد شکواییه‌ای همراه با خشم و نفرت توسط او شده است.

مدح

مدح در اصطلاح آن است که نویسنده یا گوینده، کسی را به صفات نیکو و پسندیده متصف سازد و بستاید (شریفی، ۱۳۸۷: ۱۲۸۸). این نوع ادبی از نظر مضمون و موضوع به سه دسته تقسیم می‌شود: ۱- مدایح درباری که منحصرأ در مدح شاهان و اتباع آنان می‌گفتند. ۲- مدایح دینی، که در ستایش بزرگان دین و مذهب و عرفان گفته می‌شده است که به توحید، نعت و منقبت تقسیم می‌شود که اولی در ستایش خداوند، دومی در ستایش پیامبر اسلام و سومی در ستایش امامان و دیگر بزرگان عرفان سروده می‌شده است. ۳- مدایح اجتماعی و اخلاقی که محور اصلی آن پندهای اخلاقی و نکات تربیتی است (مقدسی، ۱۳۷۶: ۱۲۳۶-۱۲۳۵).

برحسب سنت‌های ادبی، جوینی در آغاز کتاب خود، به مدح دینی می‌پردازد و در آن ستایش خداوند، رسول اکرم و یاران و خاندانش را مدنظر قرار می‌دهد: «سپاس و ثنا معبودی راست که واجب‌الوجود است؛ مسجودی که وجود او واهب انوار عقل و جود است؛ ... عظیمی که بلبل خوش الحان و نعمت، به ذکر الوان نعمت او هزارستان است؛ کریمی که یک قطره از بحار موهبت او، باران مدرار نیسان است، غفاری که نسیم لطفش، ماده‌ی بقای هر دوستار آمد؛ ... و وفود درود آفرینش بر نور حدقه‌ی اهل ینش، خاتم انبیا محمد مصطفی باد؛ ... و همچنین برگزیدگان امت و متبعان سنت او از یاران و اهل خاندان، که نجوم آسمان هدایت و رجوم شیطان غوايتند؛ ثنایی که به حلیه‌ی صفا و زیور حقیقت آراسته باشد و امداد آن به امتداد ایام و لیالی پیوسته (ج ۱: ۱۷۳-۱۷۱). نکته‌ای که در این نعت دیده می‌شود، رعایت سجع و جناس در هر یک از جملات، کاربرد ایهام

تناسب (هزارستان)، اضافه‌ی تشبیهی (جلاد علف)، تلمیح و اشاره به آیه‌ی وجعلناها رجوماً للشیاطین و حدیث نبوی اصحابی کالنجوم، بایهم اقتدیتم اهتدیتم و همچنین کاربرد براعت استهلال است. او در این نعت آغازین، با آوردن جمله‌ی و قهّاری که جَلاد عُنْفَش تیغ آبدار تاتار گشت، علاوه بر اینکه به موضوع و محتوای اصلی کتاب؛ یعنی شرح احوال مغولان اشاره می‌کند، به نوعی به توجیه خشونت‌ها و جنایات مغولان می‌پردازد و آن را حاصل قوه‌ی قاهره و غالبه‌ی خداوند می‌داند.

با توجه به وابستگی جوینی به دستگاه مغول‌ها، طبیعتاً بیشترین مدحی که جوینی دارد مربوط به چنگیزخان و خاندان اوست؛^۱ چنانکه در مدح چنگیز او را با صفاتی خشونت آمیز؛ مانند شمشیر بران و شیری غرّان و تلخگون همچون زهر می‌ستاید: « چون چنگیز خان از مقام طفولیت به درجه‌ی رجولیت رسید، در اقتحام شیری غرّان و در اصطدام، شمشیری برّان بود، در قهر خصمان، بّأس و سیاست او را مذاق زهر بود و در کسر شوکت هر صاحب‌دلی، خشونت و هیبت او را فعل دهر، به هر وقتی سبب قرب جوار و دنوّ دیار، به نزدیک اونک خان تردّد می‌کردی و میان ایشان تودّدی بودی» (همان: ۲۱۳).

همچنین جوینی با توجه به شرایط تقریباً مناسبی که در دوران او کتای قآن پدید می‌آید، او را بسیار مورد ستایش قرار می‌دهد و از انوار معدلتی که در زمان این خان در سراسر سرزمین‌های متصرفه پدید آمده، تمجید می‌کند و به خاطر سخاوت و بخشش فراوانی که داشته است، او را حاتم جهان می‌نامد و در بخشی تحت عنوان صادرات و افعال قآن به ذکر صله‌بخشی‌ها و اعمال مثبت او می‌پردازد. جوینی در یکی از توصیفاتی که از قآن ارائه می‌دهد، رای و اندیشه‌ی قآن را از آفتاب بالاتر، بخشش او را از ابر بیشتر و او را تبلوری از قدرت و شوکت الهی دانسته و پادشاهان بزرگ کشورهای چین، ایران، مصر و روم را در مقابل او حقیر و کوچک می‌داند:

«آنکه با بخت بیدار، حلم و وقار یار داشت، و با دولت روزافزون، مزیت عقل رهنمون، با رای جهان‌آرای او، آفتاب را روایی نیست و با وجود جود او، سحب را نوایی نه. خانان چین و ماچین کجایند تا آیین شاهی آموزند؟ سلاطین پیشین چونند تا قدرت الهی بینند. قیصره‌ی روم به شرف ادراک خدمتش ار مستسعد گشتندی، از تربیت او ترتیب جهانداری آموختندی و اکاسره‌ی فرس و فراعنه‌ی مصر اسباب جهانگیری از آراء و عزمات او اندوختندی» (ج ۳: ۹۹-۱۰۰).

او در این مدایح گاه از اغراق‌ها و غلوهای بسیاری بهره می‌برد، چنانکه در یکی از توصیفات خود از هلاکو، او را کیمیای عقل و آینه‌ی ماهیت و چیستی اشیاء می‌داند: «رای آفتاب پرتو پادشاه، که

مرآت ماهیت اشیاست و عقل را کیمیا، بر آن قرار گرفت که قلاع رکن الدین را... پست کند» (همان: ۱۲۱-۱۲۰).

گفتنی است، احساسات ملی گرایانه و وطن دوستی جوینی باعث شده است تا او نسبت به دلاوری و بی باکی سلطان جلال الدین خاموش نماند و به ستایش و توصیف شجاعت و ایستادگی او در مقابل مغولان پردازد و او را همچون شیر خشمناکی به تصویر بکشد که در نبرد با لشکر چنگیز، خاک را به خون بر می آمیزد و موجب تعجب چنگیز می گردد. رنگ و بوی توصیفات جوینی از نحوه‌ی مواجهه‌ی سلطان جلال الدین با چنگیزخان، رنگ و بویی حماسی و احتمالاً حاصل علاقه‌مندی جوینی نسبت به شهامت و شجاعت سلطان است: «و فرمود تا جنیت در کشیدند. چون بر آن سوار شد، کرتی دیگر در دریای بلا، نهنک آسا جولانی کرد و چون لشکر را باز پس نشاند و عنان بر تافت، جوشن از پشت باز انداخت و اسب را تازیانه زد و از کنار آب تا رودخانه مقدار ده گز بود یا زیادت که اسب در آب انداخت... و بر مثال شیر غیور از جیحون عبور کرد و به ساحل خلاص رسید... چنگیزخان و تمامت مغولان از شگفت دست بر دهان نهادند و چنگیزخان چون آن حالت مشاهدت کرد، روی به پسران آورد و گفت: از پدر، پسر مثل او باید» (ج ۲: ۱۸۳-۱۸۲).

تشبیه سلطان جلال الدین به شیر و نهنگی که خود را در آب می اندازد و حتی دشمن خویش را به تحسین و شگفتی وامی دارد، نشان دهنده‌ی این موضوع است که جوینی در نهاد خویش، حس میهن دوستی و وطن پرستی دارد و با وجود خدمت در دربار مغولان، احساسات و عواطف خود را نسبت به برخی از امور با صراحت بیان می کند.

هجو

هجو در معنای اصطلاحی به اثری گفته می شود که در آن به بدگویی و مذمت شخص یا گروهی پردازند. در هجویه‌ها تلاش می شود تا با استفاده از کوشش و تلاش بسیار شخص یا گروه مورد نظر خوار و بی آبرو شود و در این زمینه گاهی کار به غلو و گاه به زشت نگاری نیز می رسد (شمیسا، ۱۳۸۷: ۲۴۴)؛ البته در این میان باید توجه داشت که به قول قدامه بن جعفر شرط در هجا آن است که آنچه بر کسی عیب می گیرند، واقعاً برای او عیب باشد (زرین کوب، ۱۳۸۸: ۱۵۵). عواملی که شاعر یا نویسنده‌ای را به سمت نگارش هجویه سوق می دهند، در همه جا یکسان و مشابه نیستند؛ اما به عنوان یک شاخص عمومی می توان گفت هرگاه ۱- عوامل اجتماعی موجبات ناخرسندی نویسنده و یا شاعر را فراهم سازند و ۲- زمینه‌ی روانی او هم در تسخیر عاطفه‌ی خشم یا آنچه متناسب با آن است،

قرار گرفته باشد و ۳- ذوق هنریش نیز به چنین نوع ادبی گرایش داشته باشد، شرایط برون‌متنی برای آفرینش هجویه فراهم می‌گردد (زرقانی، ۱۳۸۸: ۳۸۷).

در قرون هفتم و هشتم هجری، بر اثر تسلط مغول‌ها و حکومت‌های فاسد، بسیاری از ارزش‌ها و فضایل والا کم‌رنگ می‌شود و مفاسد اجتماعی بسیاری به وجود می‌آید که به تبع آن نابرابری‌ها و ناعدالتی‌های بی‌شماری در سطح جامعه پدید می‌آید که حتی جوینی را نیز تحت تاثیر قرار داده و او را وادار می‌کند، علاوه بر شکوه از این وضعیّت، به هجو کسانی پردازد که بدون داشتن لیاقت و علم، صاحب موقعیت و پایگاه ارجمند گردیده‌اند:

«هر یک از ابناء سوق در زیّ اهل فسوق، امیری گشته و هر مزدوری، دستوری و هر مزووری، وزیری و هر مدبری، دبیری و هر مستدفی، مستوفی‌ای و هر مسرفی، مشرفی و هر شیطانی، نایب دیوانی ... و هر شاگرد پایگاهی، خداوند حرمت و جاهی و هر فراشی، صاحب دورباشی و هر جافی‌ای، کافی‌ای و هر خسی، کسی و هر خسیسی، رئیسی و هر غادری قادری و هر دستاربندی، بزرگوار دانشمندی ...» (ج: ۱: ۱۷۸).

آوردن سجع‌های متوازی و پی در پی در این بند، نمودار خشم و تندی لحن او در مقابل افرادی است که بدون داشتن لیاقت و دانش کافی، صاحب جاه و مقام شده‌اند؛ کسانی که بر اثر کم‌خردی و بی‌عقلی موجبات انحطاط جامعه و عصر و روزگار جوینی را فراهم آورده و آن را به سمت نیستی و تباهی می‌کشانند.

از جمله مواردی که باید در مبحث هجو در تاریخ جهانگشا مطرح کرد، نحوه‌ی برخورد و لحن جوینی در هنگام توصیف اشخاص یا گروه‌هایی است که از آن‌ها متنفر بوده و احساس بدی نسبت به آنها داشته است. در این گونه موارد، میزان بسامد هجو و سخنان هجوآمیز بسیار بیشتر می‌شود. از جمله این اشخاص و گروه‌ها می‌توان به کوچلک خان، شرف‌الدین خوارزمی و باطنیان و اسماعیلیان اشاره کرد. جوینی به واسطه‌ی جنایت‌های بسیاری که کوچلک خان در حق مسلمین انجام می‌دهد، تنفر و نفرت فراوانی نسبت به او دارد؛ به همین دلیل زمانی که قصد دارد، فرار و گریز او را از دست لشکر مغولان توصیف کند، او را به سگی دیوانه تشبیه می‌کند که حیران و سرگردان، در حال دویدن از دست مردمان است: «(کوچلک) به هر کجا که نزول می‌کرد، ایشان بدو می‌رسیدند و او را چون سگ دیوانه می‌دوانید تا به حدود بدخشان افتاد» (ج: ۱: ۲۴۱). در جایی دیگر نیز کوچلک را گبر

پرکبر و کافر فاجر و نحس نجس و دیو می خواند (همان: ۲۴۶)؛ عباراتی که اوج خشم و تنفر جوینی را از این فرد نشان می دهد.

فرد دیگری که جوینی بیشترین هجو را در تاریخ خود نسبت به او روا داشته است، شرف الدین خوارزمی است؛ به گونه ای که یک بخشی از مجلد دوم کتاب خود را به ذکر احوالات او اختصاص داده و تا توانسته او را مورد مذمت و بدگویی قرار داده است:

«آن افعی صورت عقرب سیرت لئیم کردار شتیم دیدار مونث شکل مخنث فعل،...نمام ذووجهین، قرین عوار و شین، مشومی بر هر مخدوم، مذمومی از محاسن سیرت محروم، فاجر فاخر به ظلم و عدوی، مواجر یافته در جهان درجه ای اقصی، ناقص منظری، یزید مخبری، بدگوهری، پلید اثری، غدار با هر یار، غماز هر خداوندگار، در تصلف و ضلالت شبیه نمرود و در تعسف و جهالت شریک ثمود، فرعوننی ذواوتاد و عادی به ابداع عدوی و فساد در بلاد و عباد، مفعولی مسمی فاعل، مخذولی از کار دین غافل؛ جمادی است چون راکب شود؛ حماری است چون مرکوب گردد؛ مظلوم کش ظالم کش، عفرتی آدموش، محقوق اخیار و موثوق اشرار، هاتک استار و فاتک هر خواستار، سیاه کاسه ی سپیدچشم،...» (ج ۲: ۳۱۲-۳۱۱).

همان طور که در این عبارت دیده می شود، جوینی تمام کوشش و سعی خود را برای هجو و مذمت شرف الدین خوارزمی به کار برده است و او را موصوف به تمام صفات پست و زشت دانسته است. این میزان از هجو که در ادامه ی ذکر احوالات شرف الدین نیز صورت می گیرد، نشانه ی عصبانیت و خشم بسیار جوینی و تنفر بیش از اندازه ی او نسبت به این فرد است که نمونه ی آن در هیچ جای از تاریخ جهانگشا دیده نمی شود و به صورتی کاملاً افراطی است. البته جوینی خود در پایان ذکر احوالات شرف الدین، خود را از هرگونه افراط در زمینه ی هجو شرف الدین مبرا می داند و تاکید کرد هرکس این فرد را از نزدیک دیده باشد و کردار او را مشاهده کرده باشد، به جوینی حق خواهد داد که این گونه با این شخصیت برخورد کند و چنین توصیفات زشت، زننده و پستی را به او نسبت دهد.

علاوه بر این، جوینی در بیان شرح احوال باطنیان و اسماعیلیان نیز توصیفات هجوآمیز بسیاری را برای آنها به کار برده است که نمونه های آن را می توان در بخش های مختلفی از مجلد سوم مشاهده کرد که از جمله ی آنها می توان به این مورد اشاره نمود: «جمعی از غلات فدائیان که جان در راه ضلالت و جهالت فدا کرده بودند، بازجستند و به آرزوی دل، مرگ خود جستند و مورچه وار بر

بر آوردند و بر قلعه‌ی قبه‌ی قصر مشید که مسند مدبران ملک، بلکه مدبران دین و دنیا بود پریدند» (ج ۳: ۱۳۶). در جایی دیگر نیز آنها را چنین توصیف می‌کند: «فته‌ی باغیه‌ی صباحی و طایفه‌ی طاغیه‌ی مباحی را در الحادخانه‌ی رودبار الموت سنگی بر بنیاد نماند و در بدعت آشیانه‌ی آباد، نقاش ازل به قلم قهر... بنگاشت. مشوم حریم و حرمشان، چون مذهب عدمشان ناچیز شد و زر آن قلب کاران مدهوش، گندم‌نمای جوفروش که ابریز می‌نمود، ارزیز گشت» (همان: ۱۴۰). در ادامه نیز آنها را سگان و جهودان خوار توصیف می‌کند (همان: ۱۴۱).

توصیفاتی همچون مورچه و سگ نشان می‌دهد که نویسنده دید بسیار حقیرانه و پستی نسبت به باطنیان داشته است و از آنجا که آنها را ملحد، طغیان‌گر و اهل بدعت می‌داند، آنها را انسان‌هایی پست و شوم و اهل دروغ و فریب معرفی می‌کند و مذهب آنها را یکسره باطل اعلام می‌کند. این نوع دید حقیرانه و همراه با نفرت و انزجار، در توصیفات دیگر جوینی از شرح احوالات فاطمیون و دیگر باطنیان مانند حسن صباح در متن دیده می‌شود و می‌توان آن را در لابه‌لای سخنانش در مورد این طایفه مشاهده کرد.

مرثیه

به اثری گفته می‌شود که در عزای کسی نگارش یافته باشد و در آن به محامد و صفات پسندیده‌ی وی اشاره کنند (لغت‌نامه‌ی دهخدا: ذیل مرثیه). مرثیه‌ها را می‌توان براساس اغراضی که تدوین یافته‌اند به چند دسته تقسیم نمود؛ مانند مرثیه‌های تشریفاتی و رسمی، شخصی و خانوادگی، اجتماعی، فلسفی و مذهبی (رستگار فسایی، ۱۳۸۰: ۱۸۵-۱۷۲). از بین آنچه که نام بردیم، یکی از انواعی که در تاریخ جهانگشا نمود دارد، مرثیه‌ی اجتماعی است؛ مرثیه‌ای که در سوگ انسان‌های کشته شده به دست مغولان به رشته تحریر درآمده است و حاصل عواطف و احساسات اصیل نویسنده نسبت به سرنوشت شوم و دردناکی است که برای ملت مسلمان ایران، علی‌الخصوص خراسانیان به وقوع پیوسته است. عظاملک پس از بیان و ذکر استخلاص شهرهایی همچون بخارا، سمرقند و خوارزم، چنان تحت سیطره و تسلط عواطف و احساسات قرار می‌گیرد که توصیف بهار را که فصل سرور و شادمانی است، محملی برای مرثیه بر هموطنان کشته شده و مصیبت زده‌ی خویش قرار می‌دهد و با بیان تصاویر و صُور بلاغی بدیع، ناراحتی و حسرت خویش را نسبت به وقایع پیش آمده برای آنان، ابراز می‌دارد:

«چون خبر قدوم ربیع به ربع مسکون و رباع عالم رسید، سبزه چون دل مغمومان از جای برخاست و هنگام اسحار بر اغصان اشجار، بلبلان بر موافقت فاختگان و قُماری شیون و نوحه‌گری آغاز

کردند، و بر یاد جوانانی که هر بهار بر چهره‌ی انوار و ازهار در بساتین و متنزهات می‌کش و غمگسار بودند، سحاب از دیده‌ها اشک می‌بارید و می‌گفت باران است، و غنچه در حسرت غنجان از دلتنگی، خون در شیشه می‌کرد و فرامی‌نمود که خنده است؛ گل بر تأسف گل‌رخانُ بنفشه‌عذار، جامه‌چاک می‌کرد و می‌گفت شکفته‌ام؛ سوسن در کسوت سوگواران ازرق می‌پوشید و اغلو طه می‌داد که آسمان رنگم؛ سرو آزاد از تلّه‌ف هر سروقامتی خوش‌رفتار، به مدد آه سردی که صباح هر سحرگاه برمی‌کشید، پشت دو تا می‌کرد و آن را تبختری نام نهاده بود و بر وفاق او خلاف از پریشانی سر به خاک تیره می‌نهاد و از غصه‌ی روزگار خاک بر سر می‌کرد که فرّاش چمنم؛ صراحی غرغره در گلو انداخته و چنگ و رباب را آواز در بر گرفته» (ج: ۱، ۳۱۷).

آنچه که در این مرثیه قابل توجه است، وجود استعاره‌های مکینه متعدد است. در واقع این استعاره‌ها، موجب پویایی و تحرّک در تصاویر شاعرانه‌ی این قطعه شده‌اند و سبب شده‌اند تا خواننده به صورت ملموس و محسوس‌تری با متن اثر ارتباط برقرار کند. وجود افعال متحرّکی همچون برخاستن، نوحه آغاز کردن، جامه چاک کردن، ازرق پوشیدن نیز باعث شده است که بر تحرّک و عدم ایستایی این مرثیه اضافه شود. حسن تعلیل‌هایی همچون خون در شیشه کردن غنچه و خنده فرامودن و در ضمن وانمود کردن سوسن در جهت تشابه به آسمان و ازرق پوشی آن، زیبایی این قطعه را دو چندان کرده است و بیانگر تأسف و اندوه بسیار جوینی بابت حوادثی است که بر مردمان ایران گذشته است.

علاوه بر این، جوینی در مرثیه‌ای که می‌توان آن را مرثیه‌ای مذهبی به حساب آورد، در سوگ امام شهید علاءالدین محمد ختنی، به بیان ارادت و علاقه‌ی وافر خویش نسبت به این عالم بزرگ پرداخته و مجاهدت و پایداری امام محمد ختنی را مورد ستایش قرار می‌دهد و او را به پیامبرانی همچون صالح، جرجیس، ایوب و یوسف تشبیه می‌کند. او که بسیار تحت تاثیر شخصیت و مسلک ختنی قرار گرفته است، با تلمیح به پیامبرانی بزرگ، او را مردی عاشق و صادق توصیف می‌کند، شخصی که نیش محنت و درد را برای خود عین بخت و خوش اقبالی می‌داند و از کشته شدن در راه اعتقادات خویش هیچ ترسی به خود راه نمی‌دهد (همان: ۲۴۷-۲۴۶).

جوینی همچنین در توصیف لحظات آخر زندگانی سلطان جلال‌الدین و مواجهه‌ی او با حمله‌ی لشکر مغول، لحنی را برمی‌گزیند که حاکی از اندوه و ناراحتی فراوان او نسبت به مرگ سلطان است:

« فی الجمله ارکان و سروران، یر موافقت سلطان در معاطات کووس، محامات نفوس مهمل ماندند و با بی‌نوایی کار، بنوی راه نوا را آهنگ کشیدند... از صراحی خون صراح جوشید و ایشان راح پنداشتند؛ از رگ چنگ ناله‌ی زار می‌آمد، بم و زیر می‌خواندند. همان شاه بود که از زین تخت ساخته بود و از نمودن بستر و از جوشن، قبا و از خود افسر کرده... و یکی راست در این حال:

شاه، ز می گران چه برخواهد خاست؟ وز مستی هر زمان چه برخواهد خاست؟
 شه مست و جهان خراب و دشمن پس و پیش پیداست کز این میان چه برخواهد خاست
 (ج ۲: ۲۳۰-۲۲۹)

در اینجا گویی جوینی در حال بیان سوگواری و مرثیه‌ای برای سلطان است و از خود می‌پرسد، آیا این همان شاه جنگجو و شجاع سابق است که با غفلت از دشمن، به لهو و لعب مشغول است؟ فردی که با دلیری و شهامت در مقابل مغولان ایستادگی می‌کرد و با آنها به نبرد برمی‌خاست. پرسش‌های او در این عبارت، حاکی از آن است که جوینی خواستار ایستادگی و کوشش بیشتر سلطان برای مقابله با مغولان بوده است؛ خواسته و طلبی که با مرگ او از بین می‌رود و امیدهای او را از بین می‌برد. دویت آخر نیز که سلطان را مورد خطاب قرار می‌دهد، گویی از او می‌خواهد دست از عیش و نوش برداشته و به مقابله با دشمنان بپردازد تا سرزمین ایران دچار نابودی و خسران نشود.

مفاخره

مفاخره که از باب مفاعله گرفته شده است، گونه‌ای غنایی است که در آن شاعر یا نویسنده به ستایش خویش پرداخته و به صورت اغراق آمیزی برتری خویش را مورد تمجید قرار می‌دهد. کزازی در این باره می‌گوید «هنرمندان، به گونه‌ای نهادین و ناخودآگاهانه، خویشان را برتر از دیگران می‌دانند؛ زیرا توانی شگرف و بی‌مانند را در خویش می‌یابند که دیگران به یکبارگی از آن بی‌بهره‌اند: توان آفریدن. از آن است که هر هنرمندی بزرگ و بآیین، به ناچار، خودشیفته است» (۱۳۸۹: ۱۴). این گونه‌ی غنایی در جهان‌نگشای جوینی بسامد چندانی ندارد و تنها موارد اندکی از آن را می‌توان در این اثر مشاهده نمود. از جمله‌ی این موارد، مفاخره‌ای است که جوینی در تعریف از اثر خویش بیان می‌کند. او در آنجا مدعی می‌شود اثرش از هر گونه دروغ، بزرگنمایی و شک و تردیدی مبراست و هیچ اشتباهی در آن وجود ندارد و با تضمین بیتی از شاهنامه، چنین ادعا می‌کند که اثرش تا قیامت در نزد بزرگان ماندگار خواهد بود:

«و فایده‌ی دنیاوی آن است که هر کس امثال قوّت و شوکت لشکر مغول با موافقت قضا و قدر به هر چه روی بدان می‌آرند از این مقامات و روایات، که از شایبه‌ی لاف و ریت کذب مبرّاست، و چه جای بهتان است؟ که این حکایات از آن واضح‌تر و لایح‌تر است که هیچ آفریده را در آن اشتباهی آید،

همانا که تا رستخیز این سخن میان بزرگان نگردد کهن»
(ج: ۱، ۱۸۹)

بحث و نتیجه‌گیری

همزمان با دوران تأسف بار مغول‌ها و حمله و ویرانگری‌های آنان و فساد و تباهی‌ای که بعد از این حمله صورت می‌گیرد، آن چنان ضربه‌ای به پیکره‌ی جامعه‌ی ایرانی وارد می‌شود که کسانی همچون جوینی که قصد نگارش تاریخ مغول‌ها را دارند، تحت تأثیر قرار گرفته و خواه ناخواه در مسیری قرار می‌گیرند که نه تنها گزارشگر وقایع تاریخی می‌شوند؛ بلکه به نوعی گزارشگر واکنش اندوه‌بار ایرانی نسبت به این جنایت‌ها و رخدادهای پیرامون حمله‌ی مغول‌ها می‌گردند. جوینی با وجود اینکه خود در دستگاه حکومتی مغولان، دارای منصب و مقام بالایی است و نسبت به خان‌های مغول احساس تعلق خاطر و وابستگی دارد؛ اما در مواجهه با جنایات و رخدادهای وحشتناکی که از ناحیه‌ی مغول‌ها بر کشور ایران، خصوصاً منطقه‌ی خراسان وارد می‌شود، نمی‌تواند احساسات و عواطف و اندوه توأم با خشم و نفرت خویش را کتمان کند و این عواطف چه در قالب زبانی و چه در قالب تصاویر بلاغی و توصیفاتی که ارائه می‌دهد بروز و ظهور پیدا می‌کند و در گونه‌های مختلف غنایی که مستقیم با عنصر عاطفه در ارتباط هستند، خود را نشان می‌دهند.

نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که پربسامدترین گونه‌ی غنایی که در تاریخ جهانگشا وجود دارد، توصیف است که این امر حاصل عصر و زمانه‌ی جوینی و گرایش خاص نویسندگان به اطناب، سجع‌پردازی، استشهداد و دیگر صنایع بلاغی است که این امر خود را در قالب‌هایی همچون توصیف اشخاص، جنگجویان، حوادث و جنگ‌ها، کشتارها و وصف شب و روز نشان داده است. گونه‌ی غنایی دیگری که دارای بیشترین بسامد در تاریخ جهانگشا است، عنصر مدح است که این گونه نیز با توجه به درباری بودن و خدمت کردن جوینی به خانان مغول شکل گرفته است. گونه‌ی دیگری که باید از آن نام برد عنصر هجو است. اوضاع اسفناک دوران مغول و نابرابری‌ها و بی‌عدالتی‌های

حاکم بر اجتماع او را به خشم آورده و موجب ایجاد هجوهای اجتماعی در تاریخ جهانگشا می‌گردد، همچنین نفرت و انزجار او از برخی از شخصیت‌ها و گروه‌ها؛ مانند باطنیان و اسماعیلیان نیز از جمله دیگر عوامل ایجاد هجو در تاریخ جهانگشا می‌باشد. علاوه بر این‌ها، شکواییه نیز از جمله گونه‌های غنایی است که در لابه‌لای گزارشات نویسنده دیده می‌شود و بیشتر رنگ و بوی فلسفی و گلایه از روزگار و زمانه دارد؛ روزگار و زمانه‌ای چنین سرنوشت شومی را برای ایران به وجود آورده است. مفاخره و مرثیه نیز از گونه‌های غنایی دیگری هستند که در تاریخ جهانگشا به کار رفته‌اند؛ اما بسامد آنها نسبت به دیگر گونه‌های غنایی بسیار کمتر است.

یادداشت‌ها

۱- البته برخی با اشاره به مغول‌ستیزی عظاملک در تاریخ جهانگشا، بعضی از مدایح و توصیفات که جوینی برای خان‌های مغول آورده است را، ذم شبیه مدح و روشی زیرکانه برای بیان نفرت از مغولان می‌دانند (برای مطالعه‌ی بیشتر در این زمینه رک. خاتمی و عرب‌أف، ۱۳۸۹).

تعارض منافع

تعارض منافی وجود ندارد.

بیانیه نحوه استفاده از هوش مصنوعی

نویسنده در نگارش مقاله حاضر از هوش مصنوعی استفاده نکرده است.

منابع

- اسپهرم، داوود و سلیمانی، علی. (۱۳۹۴). طنز و هجو در تاریخ جهانگشای جوینی. متن‌پژوهی/ادبی، ۱۹ (۶۶)، ۷-۳۶. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22517138.1394.19.66.1.9>
- بهار، محمدتقی. (۱۳۸۶). سبک‌شناسی یا تاریخ تطوّر نثر فارسی. جلد سوم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۸۴). در سایه‌ی آفتاب (شعر فارسی و ساخت‌شکنی در شعر مولوی). تهران: انتشارات سخن.
- ثروت، منصور. (۱۳۸۲). مکتب رمانتیسیم. مجله‌ی پیک نور، ۱ (۲)، ۵۸-۴۰.
- جوینی، علاءالدین عظاملک محمد. (۱۳۸۹). تاریخ جهانگشای جوینی (سه جلدی). براساس نسخه‌ی محمد قزوینی. به اهتمام احمد خاتمی. تهران: نشر علم.

خاتمی، احمد و قریشی، زیبا. (۱۳۹۱). افسانه‌ها و اسطوره‌های ایرانی در تاریخ جهانگشای جوینی. *مجله‌ی تاریخ ادبیات*، (۷۰)، ۵۳-۶۸.

خاتمی، احمد و عرب‌اف، آرزو. (۱۳۸۹). مغول ستیزی عظاملک جوینی در تاریخ جهانگشای. *دوفصلنامه علمی تاریخ ایران*، ۳ (۳)، ۲۷-۴۸.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20087357.1389.3.3.2.1>

خطیبی، حسین. (۱۳۷۵). *فن نثر در ادب پارسی*. تهران: انتشارات زوار.
 رزمجو، حسین. (۱۳۷۴). *انواع ادبی و آثار آن در ادب فارسی*. مشهد: موسسه‌ی چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.

رستگار فسایی، منصور. (۱۳۸۰). *انواع شعر فارسی*. شیراز: انتشارات نوید شیراز.
 رویانی، وحید و سنچولی، اردشیر. (۱۳۹۴). براعت استهلال در تاریخ جهانگشای جوینی. *فصلنامه‌ی پژوهش‌های ادبی و بلاغی*، ۱ (۳)، ۲۷-۴۰.

زرقانی، مهدی. (۱۳۸۸). *تاریخ ادبی ایران و قلمرو پارسی*. تهران: انتشارات سخن.
 زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۸). *شعر بی دروغ، شعر بی نقاب*. تهران: انتشارات علمی.
 سابود، فرشته. (۱۳۹۰). *توصیف در تاریخ جهانگشای جوینی*. پایان‌نامه‌ی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد. دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی.

سرامی، قدمعلی. (۱۳۷۵). *دانشنامه‌ی جهان اسلام*. جلد دوم. زیر نظر غلامعلی حداد عادل. تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی.

سید حسینی، رضا. (۱۳۷۶). *مکتب‌های ادبی*. جلد اول. تهران: مؤسسه‌ی انتشارات نگاه.
 شریفی، محمد. (۱۳۸۷). *فرهنگ ادبیات فارسی*. تهران: انتشارات معین و نشر نو.
 شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۵۲). *انواع ادبی و شعر فارسی*. *مجله‌ی خرد و کوشش*، (۱۱ و ۱۲)، ۹۶-۱۱۹.

شمیسا، سیروس. (۱۳۸۷). *انواع ادبی*. تهران: نشر میترا.
 طهماسبی، فریدون و تلاوری، پگاه. (۱۳۹۰). بررسی و تحلیل تشبیهات و استعارات تاریخ جهانگشای جوینی. *مجله‌ی فنون ادبی*، ۳ (۲)، ۷۲-۷۳.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20088027.1390.3.2.6.7> ۵۵

عباسی، حبیب‌الله. (۱۳۸۷). موتیف مرگ در جهانگشای جویی. *مجله‌ی هنر و معماری*، (۷۶)، ۲۱-۷.

قاسم‌زاده، سیدعلی و حاتمی، سعید. (۱۳۹۰). تحلیل بینامتنی مختصات ادبی نثر تاریخ جهانگشا و تاریخ و صاف. *فصلنامه‌ی تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*، ۴ (۴)، ۷۷-۹۴.

کرازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۸۹). خود کم‌بین برمنش. *مجله‌ی عرفانیات در ادب فارسی*، (۴)، ۱۶-۱۰.

لغت‌نامه دهخدا.

مقدسی، مهناز. (۱۳۷۶). *فرهنگ‌نامه‌ی ادبی فارسی (دانشنامه‌ی ادب فارسی)*. جلد دوم. به سرپرستی حسن انوشه. تهران: سازمان چاپ و انتشارات.

Persian References Translated to English

- Bagheri, M. (1997). *Introduction to Linguistics*. first edition. Tehran: Nashre Ghatreh. [In Persian]
- Faizi, K. (2008). *Hundreds of years of loneliness*. first edition. Tehran: Information. [In Persian]
- Fayaz Menesh, P. (2004). Another Approach to Music of Poem and its Relation to Subject, Imagination and Poetical Feelings. *Pazhūhish-i Zabān va Adabiyāt-i Farsī*, Vol. 3, No. 4, pp: 163-186. [In Persian]
- Khaman, M. R. (2013). Examining the magic of proximity in the parables of Bahmaniari's story. Master's thesis, Ilam University. [In Persian]
- Mohabati, M. (2000). *New Badie*. first edition. Tehran: Sokhon Publications. [In Persian]
- Najafi, A. (2016). *Linguistics basics and its application in Persian language*. 12th edition. Tehran: Nilufar publications. [In Persian]
- Nasrapour Silab, A. (2015). A review of Persian proverbs and sayings from the perspective of proximity magic (based on Dehkhoda's proverbs and sayings). Master's thesis, East Azerbaijan Payam Noor University. [In Persian]
- Rouhani, M. and Enayati Qadiklai, M. (2008). Phoneme and Recurrence in the Musical Poems of Ahmed Shamloo. *Literary Research Quarterly*, Vol. 7, No. 28, pp: 40-60. [In Persian]
- Sabrenia, M. (2015). A look at the music of poetry written by Mohammadreza Shafiei Kodkani. *Iran Nameg*, Vol. 1, No. 4, pp: 36-48. [In Persian]
- Sakhavi, L., Ali Madadi, M. and Mohammadi, H. (2019). A study of "Magic of vicinity" in childhood poetry (Based on works of Naser Keshavarz_Kazem Mazinani and Shokoo Ghasem Nia). *Journal of Linguistic and Rhetorical Studies*, Vol. 11, No. 22, pp: 219-250. <https://doi.org/10.22075/jlrs.2019.17801.1492> [In Persian]

- Shafi'i Kodkani, M. R. (1995). *Music of poetry*. 4th edition. Tehran: Aghah Publishing. [In Persian]
- Shafi'i Kodkani, M. R. (1998 A). *A mirror for sounds*. first edition. Tehran: Nashre Agah. [In Persian]
- SokhnShafi'i Kodkani, M. R. (1998 B). *The second millennium of mountain deer*. first edition. Tehran: Sokhn. [In Persian]
- Shafi'i Kodkani, M. R. (2013). *Persian Poetry Periods*. second edition. Tehran: Sokhn. [In Persian]
- Shafii Kodkani, M. R. (1999). Proximity Magic. *Bukhara Magazine*, Vol. 1, No. 2, pp: 15-26. [In Persian]
- Shafi'i Kodkani, M. R. (2019). *A child named Shadi*. first edition. Tehran: Sokhon. [In Persian]
- Shafii Kodkani, M. R. and Golchin, M. (2013). Effects of the Magic of Proximity in the Masnavi. *Journal of Faculty of Literature and Humanities*, University of Tehran, Winter 2013 and Spring 2013, Vol. 4 & 5, pp: 29-42. [In Persian]
- Tadiyeh, J. Y. (2012). *Literary criticism in the 20th century*, translated by Mashhad Nonhaali. second edition. Tehran: Nilofer. [In Persian]
- Thabit, N. (2015). *The role of sounds in the creation of space in the poems of Mahdi Akhwan the Third*. Master's thesis, Department of Persian Language and Literature, Imam Khomeini International University (RA) Qazvin. [In Persian]
- Zarinkoob, H. (1989). *Collection of articles*. First volume. Tehran: Elmi and Moin. [In Persian]
- Ziyai, B. (2019). *Examining the magic of proximity in contemporary Persian poetry*. Master's thesis, Shahrekord University. [In Persian]

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی